

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.55

О.А. КОЗУБ

СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРІВ НА ТЛІ РЕЗУЛЬТАТІВ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У статті наведено результати соціологічної діагностики соціальних наслідків аграрної реформи в Україні стосовно такої групи селян – виробників сільськогосподарської продукції, якими є фермери. Доведено, що фермерство – це нова економічна група на селі, яка створила в ньому новий виробничий уклад, новий тип господарювання. В цілому ця група поступово нарощує свою економічну потужність, підносить рівень досягнень і життя.

Ключові слова: село, сільський соціум, фермери, аграрна реформа.

Аграрна реформа, зламавши колективістський тип господарювання на землі, впровадила новий тип – приватнопідприємницький, на засадах якого виникли відповідні організаційні форми виробництва. Нині в АПК України існують два головні типи господарювання – підприємницький і класичний селянський. Є й третій тип – колективістський, що реалізується в державних сільськогосподарських підприємствах та в колективних господарствах, які не реформувалися так, як того вимагали нормативні документи, а розпаювали землю суто формально.

Але дослідження 2007 і 2011 рр., здійснені творчим колективом, у яких брав участь автор, на базі Інституту соціології НАН України, показали, що стан основних верств сільського населення суттєво змінився [1; 2].

Мета статті – продіагностувати на підставі досліджень вплив аграрної реформи на соціальний стан сучасного села, економічні відносини між різними верствами населення на селі, загальний соціально-психологічний клімат в межах сільського соціуму.

На засадах підприємництва нині існують недержавні аграрні, особисті селянські та фермерські господарства. Першу форму утворили селяни-пайовики (колишні колгоспники), котрі при реформуванні КСП зі своїми земельними та майновими паями вийшли з них, створивши кооперативи або передавши ці паї в оренду приватній особі, яка бралася за справу створення свого господарства.

Сільськогосподарські кооперативи – організаційна структура виробництва, що створена селянами-пайовиками, котрі, об'єднавши свої земельні наділи, спільно створили господарський двір, виробництво,

обрали керівника і стали повноправними членами такого господарства. В їх особі поєднався власник і працівник – виробник. Якщо в приватно-орендному підприємстві роботодавцем є його власник, то в кооперативі – самі його організатори, оскільки, об'єднавшись і створивши своє господарство, двір, вони забезпечили собі й робочі місця. Щоправда, поточне регулювання цих робочих місць здійснюють керівники та спеціалісти.

Слід зазначити, що такі кооперативи відрізняються від аналогічних організаційних форм сільгоспвиробництва в Західній Європі, де інший тип кооперації, він не несе в собі жодних характерних рис колгоспу, спілки. Там сільгоспокооператив організаційно ґрунтується на тому, що кожен працює на своєму полі та власною технікою, а продукцію реалізує спільно з іншими. Кооператив може також допомагати окремому господарю технікою, міндобривами, послугами та порадами спеціалістів тощо. Таким чином, західноєвропейський сільгоспокооператив не має спільного поля, на якому його члени працювали б разом.

Фермерський організаційний тип господарювання охарактеризуємо нижче. Особисті селянські господарства – це так зване дрібне (мале) виробництво. За радянських часів їх називали підсобними або присадибними господарствами селян. Ці господарства виявляли неабияку ефективність. Сьогодні особисті селянські господарства виробляють 70–80% сільгосппродукції. За умов суворої економічної кризи, занепаду, а потім і розорення колективних сільгосппідприємств вони не знали спаду виробництва і цим дуже допомогли уникнути масового голоду в Україні.

Матеріально-організаційною основою особистого селянського господарства є садиба, двір, земельні ділянки, сіножаті, пасовища, будівлі, техніка. У цьому виробництві й досі переважає ручна праця, виконувана в основному силами сім'ї.

Звичайно, процес трансформації особистих селянських господарств не простий і не короткочасний. На який історичний термін він розтягнеться ніхто не знає. Сьогодні ж особисті селянські господарства відіграють на селі не лише економічну, а і соціальну роль. Зокрема, вони поглинають значну кількість безробітних і тим самим “пом'якшують” проблему зайнятості на селі. Втративши офіційне місце роботи, селянин залишається працювати у своєму господарстві, і тим самим забезпечує себе робочим місцем, прогодовує сім'ю, ще й частину продукції везе на продаж. Так селянство виручає реформаторів, країну й споживача. Значно потерпаючи від реформ і будучи їх об'єктом, воно разом з тим продовжує залишатися їх опорою й ресурсним донором, адже, за деякими підрахунками, за часи незалежності шляхом диспаритету цін і бартеру з села вимито майже 110 млрд грн. Показовими є й такі статистичні дані: з 7,8 млн працездатних мешканців села в агроформуваннях зайнято лише 2,3 млн, безробітними є 1,6 млн. Отже, цілісну селянську масу реформа роздробила.

Фермерський виробничий уклад вирізняється не лише організаційно, культурою виробництва, а і пріоритетами господарської стратегії. Остання

ґрунтується на вільному підприємстві господаря, в особі якого поєднуються власник, спеціаліст, організатор виробництва, підприємець, робітник і селянин. Отже, фермер – людина-універсал, а його господарство – суто підприємницьке господарство, яке виробляє продукцію на продаж з метою отримання прибутку. Як власник фермер будує своє господарство (ферму) на своїй або орендованій землі. Універсальна діяльність вимагає від нього багатогалузевих знань, всебічних умінь, багатограних, багатовекторних відносин.

До 1996 р. існувало стрибкоподібне збільшення кількості фермерських господарств, але вже з 1997–1999 рр. справа загальмувалася, оскільки фермерство зіткнулося з ресурсною неспроможністю держави на його підтримку.

Багато хто з фермерів-початківців зрозумів, що не впорається з цим, бо не вистачає знань і умінь. Тому процес створення і формування фермерських господарств увесь час супроводжувався розпадом частини створених.

Зокрема, за перші п'ять років розгортання фермерського руху перестали існувати майже п'ять тисяч господарств. Сьогодні їх розпад продовжується.

Фермерські господарства загалом нарощують валовий випуск сільгосппродукції як рослинницької, так і тваринницької, хоча й нерівномірно. Швидше збільшується виробництво продукції рослинництва. Збільшується частина фермерської продукції і в її загальнонаціональному обсязі, проте вона ще незначна (3,5%). Це свідчить про те, яким не вигідним для фермерів є тваринництво.

Багато питань становлення фермерства в країні не вирішені й дотепер. Серед них – цінова й технічна політика держави, а також фінансова підтримка фермерських господарств з її боку. Цінова політика недосконала. Вона відбивається на фермерах, як і на всьому сільському господарстві, диспаритетом цін між промисловою і сільгосппродукцією на користь першої. Це призводить до того, що лівова частка зароблених сільгоспвиробниками коштів потрапляє до посередників, перекупників. У багатьох же фермерів внаслідок таких цінових розбіжностей катастрофічно зменшується обіговий капітал, якого не вистачає на відтворення господарства, виплату податків, придбання обладнання, добрив тощо. Вони змушені вдаватися до банківських кредитів і потрапляють в залежність ще й від банків, оскільки держава надає надзвичайно слабку фінансову допомогу для виплати кредитів.

Придбання фермерами потрібної техніки лише за власний кошт – це теж один із чинників, що сприяє їх розоренню і призводить до банкрутств. Тому багато з них залишаються без власної техніки, яку або орендують, або купують на кілька господарств, до того ж далеко не завжди нову. Зрозуміло, без своєї техніки і без належної державної підтримки вести фермерське господарство надзвичайно важко. Дійсно, за таких умов лише ентузіасти можуть переборювати труднощі.

Отже, фермерський виробничий уклад – особливий. На тлі плюсів, і мінусів аграрної та земельної реформ він вирізняється відвертим підприємництвом, особливим типом виробника і проблемами свого становлення. Це ще не усталений тип сільгоспвиробництва. Економічна група, що його здійснює, теж ще не повністю консолідована й усталена, бо чимало фермерських господарств розпадаються. Однак вона діє не лише в сфері виробництва, а й за його межами, безпосередньо впливаючи на сільську територіальну спільноту, спосіб її життєдіяльності, соціальну структуру, відносини.

З аналізу фермерського виробничого укладу, що ґрунтується на підприємстві, впливає необхідність комплексної характеристики фермерів як економічно і соціально активної групи. Щоб здійснити таку характеристику, потрібна низка економічних, психологічних, соціологічних досліджень усього комплексу параметрів фермерських господарств; виробництва, особливостей способу життя, громадської та політичної діяльності цього типу ефективного власника на селі. Та й сам “портрет” фермера як багатофункціонального актора вимагає того, щоб дослідники бачили і аналізували його у багатьох вимірах. Адже ця група володіє, використовує і розпоряджається чималим національним багатством України (насамперед землею), яке обертає на свої капітали. Цим вона відособлюється від інших економічних груп села, з якими вступає у дедалі гострішу конкуренцію.

Зокрема, найпершим стратегічним конкурентом фермерів виступає група власників приватно-орендних і великих приватних підприємств, що вже демонструють тенденцію до “латифундизму” – створення потужних агротехнічних комплексів шляхом злиття промислового й аграрного капіталів, з якими малопотужним фермерським господарствам неможливо конкурувати. Це стимулює прагнення фермерів до виробничої кооперації або ж до збільшення економічної потужності власних господарств через оренду селянських паїв, згодом через купівлю землі.

Слід зазначити, що фермери – це люди, які стали підприємцями не спекулятивно-посередницьким шляхом, а виробничим; це підприємці-виробники. Безпосереднім підтвердженням цього є відповіді фермерів на запитання анкети: “Ваше господарство виробниче чи сервісне (обслуговуюче)?”: виробниче – 87,6%; сервісно-виробниче – 9,9%; сервісне – 0,8%.

За формою організації переважають господарства сімейного типу (43,8%). Далі йдуть сімейно-орендні господарства – 29,8%; індивідуально-одноосібні – 18,2%; кооперовані – 6,6%.

За критерієм економічної вигідності розташування господарства респонденти дали такі відповіді: віддаленість його від міста (головного покупця і споживача фермерської продукції) влаштовує 57,0%; влаштовує не повною мірою – 22,3%; не влаштовує – 12,4%; стан під’їзних шляхів незадовільно оцінили 12,4% респондентів; влаштовує не повною мірою – 25%; повністю влаштовує – 43,8%. Мати краще енергопостачання бажала б

майже п'ята частина опитаних. Не мають з ним особливих проблем 38,0% респондентів; мають проблеми – 30,6%.

Придбання техніки і новітніх технологій – найактуальніша для фермерів проблема. Задоволених рівнем технічного забезпечення виявилось лише 19% опитаних; вдоволених не повною мірою – 42,1%; повністю не вдоволених – 28,1%. Анкета передбачала конкретизацію відповідей на це запитання шляхом з'ясування того, яку саме техніку мають респонденти в своїх господарствах. Виявилось, що міні-техніка є в наявності в парку 63,3% господарств, комбайн і трактор – 62%, вантажна машина – 65,3%, мотокосилка, сівалка – 55,4%, знаряддя (плуг, культиватор та ін.) – 80,2%, легковий автомобіль – 25,65%, поливальні пристрої, насосні установки – 19,8%, комп'ютер, факс – 12,4%.

У господарствах стали використовувати волів і коней, 16,5% опитаних мають їх на своїх фермах. Однак, більшість таких власників вдаються все-таки не до використання волів і коней, а до оренди техніки або до кооперації стосовно її придбання та застосування на ланах. Отже, 27,3% опитаних орендують техніку на постійній основі; 36,4% – зрідка; 30,6% – кооперуються у цій справі. Звичайно, вартість цієї оренди влаштовує далеко не всіх. Для 25% таких орендарів вона занадто висока, 19,8% вона водночас і влаштовує, і не влаштовує, а 19% – влаштовує.

Цікавими є дані про використання фермерами такої робочої сили, як члени сім'ї, батьки, родичі, наймані працівники. Усі вони можуть працювати у фермера постійно, тимчасово або разово (виконувати окремі доручення, роботи). За даними дослідження, по-перше, фермерські господарства містять у собі деякі риси одноосібних селянських господарств, і насамперед, схильність до використання “домашньої” робочої сили. У цих господарствах члени сімей фермерів частіше працюють на постійних, аніж непостійних засадах. Щодо використання “сусідської” робочої сили, то приблизно в 2,5 раза переважає фактор тимчасовості, непостійності над постійністю зайнятості.

По-друге, фермер, як і класичний селянин, прагне використовувати своїх родичів як найдешевшу і найменш вимогливу робочу силу, яка може працювати за будь-яких умов, не висуваючи своїх вимог до нього як господаря і власника. Крім того, ці працівники потребують менше контролю і витрат на забезпечення їх як робочої сили (обслуговування, рівень заробітної плати та ін.). Також родичі дають змогу створити колективний управлінський інтелект.

По-третє, мабуть, далеко не в усіх фермерських сім'ях склалася трудова традиція наслідування батьків дітьми, бо 14% опитаних заявили, що їм їхні сини та доньки в господарстві не допомагають. Факт професійно-трудового розриву між поколіннями, безумовно, займає вагоме у цьому плані місце.

Згідно з опитуванням, 83,5% фермірів вдаються до найму працівників.

За умов постійного найму працівників діють 41,3% фермерів, на сезонні роботи наймають робочу силу 34,7%, в разі випадкової потреби –

9,1%, за орендним договором – 5%. Потреба фермерських господарств у додатковій робочій силі: 34,7% з них потребують механізаторів; 24,8% – різноробочих; 24% – правознавців; 12,4% – агрономів. Далі йдуть: бухгалтер (рахівник) – 9,1%; сторож (охоронець) – 7,4%; овочівник – 6,6%; доярка, свинарка – 5,0%; тваринник – 1,7%. Як бачимо, потреба в робочій силі для тваринництва на останньому місці. Хочемо звернути увагу на те, що на другому місці потреби в працівниках опитані зазначили різноробочого. Різноробочий здатний виконувати якісно різні види роботи, що є дуже важливим для фермерського господарства, особливо невеликого за розміром, а й дає господареві змогу зекономити на робочій силі, бо універсал заміняє собою кількох працівників. Крім того, за умов неналагодженості сервісу в АПК фермера значною мірою рятує цей тип робітника.

Стан взаємодії двох вищезазначених тенденцій у фермерському виробничому укладі в дослідженні обстежувався за допомогою запитань анкети. Дослідників цікавила передусім оцінювання фермерами міри оптимальності (за фізичним розміром та економічним потенціалом) своїх господарств, бо це оцінювання давало імпульс до двох дій: розширення (збільшення) чи зменшення господарства. Розподіл відповідей на це запитання виявився таким: вважають своє господарство оптимальним – 44,4% фермерів; не вважають таким – 36,4%; не думали про це – 13,2%. Однак з тих респондентів, хто не вважає своє господарство оптимальним, планують 43,8% його розширювати, 22,3% – тільки дещо змінити в його структурі, лише 1,7% – зменшувати, 11,6% – вагалися з відповіддю, бо очевидно, не визначилися з тим, що робити. Як бачимо, переважають плани до розширення господарств. За рахунок чого це можна здійснити? Поки що є два шляхи: реальний і очікуваний. Перший уже здійснюється шляхом оренди земельних паїв селян. За даними дослідження, середній розмір орендованої фермерами землі становить 291,6 га на господарство. За рахунок оренди з'явилися великі фермерські господарства, що обробляють до 3 тис. га землі. Середній розмір своєї землі на фермерське господарство становить максимум 105 га.

Другий шлях розширення фермерських господарств поки що стримується мораторієм на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, за продовження якого виступила Асоціація фермерів і приватних землевласників України, хоча за даними нашого дослідження, 19% опитаних фермерів його не підтримують. Загалом фермери підтримують ті політичні сили, які обстоюють позицію упровадження не стихійного (“вільного”), а чітко регульованого законами і державою земельного ринку. Проте плани на купівлю-продаж землі будуються. На запитання “Чи плануєте Ви збільшувати свою земельну ділянку?” 51,2% опитаних відповіли “планую”; 22,3% – “не планую”; 24% – “важко відповісти: життя покаже”. Отже, розподіл намірів на реалізацію цих планів такий: 31,4% опитаних заявили, що вони будуть поки що утримуватися від своєї участі в цьому ринку; 28,1% – одразу ж спробують

купити певну кількість землі; 20,7% – не збираються ні купувати, ні продавати свою землю, бо їй поки що їм достатньо для ефективного господарювання; 3,3% мають намір продати певну частину земельного наділу; 0,8% – продати весь наділ.

У таблиці подано відповідь фермерів на запитання: “Ким же Ви є, на Вашу думку?”

Таблиця

Соціально-економічний портрет фермера

№ з/п	Варіанти відповідей	%
1	Фундатор нового сільськогосподарського укладу, нового способу життя	49,6
2	Ентузіаст, котрий ціною неймовірних зусиль долає всякі перепони, щоб самостійно господарювати	47,1
3	Орендар селянських земельних паїв, роботодавець	38,0
4	Невтомний трудівник, заручник роботи	33,9
5	Носій нових виробничих відносин і трудової етики на селі	29,8
6	Представник сільських підприємців	28,1
7	Затиснутий всілякими негараздами, підзаконними актами й інструкціями, свавіллям чиновництва годувальник країни	22,3
8	Взірець універсального господаря для селянина	19,8
9	Помічник селянина	17,4
10	Стабілізатор сільської громади, нової структури села	13,2
11	Новий куркуль	8,3
12	Майбутній поміщик	4,1

Висновки. Отже, фермерство як нова економічна група на селі створила в ньому новий виробничий уклад, новий тип господарювання. Можливо, її ще не варто вважати усталеним, монолітно цілісним, внутрішньо стабільним утворенням, бо, з одного боку, чимало фермерських господарств розпадаються, а з іншого – багато невирішених проблем, з якими стикається фермерський рух, гальмують його. Проте в цілому ця група поступово нарощує свою економічну потужність, підносить рівень досягнень і життя. В найближчі роки 45,5% опитаних планують досягти розміру щомісячної заробітної плати на одного працівника від 500 до 1 тис. грн, 15,7% – 1–1,5 тис. грн, 3,3% – 1,5–2 тис. грн, 1,7% – 2,5 тис. грн і більше. Щоправда, третина опитаних сподівається забезпечити заробіток до 500 грн.

Структурно-організаційно економічна потужність фермерів поділена регіонально на основі місцевого кооперування, яке розвивається ще надто повільно. Відзначимо, що економічна активність цієї групи визначає й її соціальну активність. Більше того, фермерство оформило себе і як соціальну групу, елемент соціальної структури села. Діючи в цій структурі, воно сприяє інтеграції села в процес формування громадянського суспільства в Україні.

Список використаної літератури

1. Баланівський М. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / М. Баланівський, О. Гончарук, В. Чигрин. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 572 с.
2. Соціальний захист сільського населення України : науковий звіт. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 182 с.

Козуб А.А. Положение фермеров на фоне результатов аграрной реформы

В статье приведены результаты социологической диагностики социальных последствий аграрной реформы в Украине относительно такой группы крестьян – производителей сельскохозяйственной продукции, которыми являются фермеры. Доказано, что фермерство – это новая экономическая группа на селе, которая создала в нем новый производственный уклад, новый тип ведения хозяйства. В целом эта группа постепенно наращивает свою экономическую мощь, поднимает уровень достижений и жизни.

Ключевые слова: село, сельский социум, фермеры, аграрная реформа.

Kozub A. Statute of farmers on background of results of agrarian reform

In the article results over of sociological diagnostics of social consequences of agrarian reform are brought in Ukraine in relation to such group of peasants – producers of agricultural produce, that are farmers. It is well-proven that farming is a new economic group on a mud flow, that created in him the new productive mode, new type of menage. On the whole this group grows the economic power gradually, lifts the level of achievements and life.

Key words: village, rural society, farmers, agrarian reform.